

Oksana Pukhonska

National University of Ostroh Academy, Ukraine

ORCID: 0000-0003-0543-4847

Літературний щоденник як спроба автотерапії травми війни (за книгою *Життя Р.С.* Валерії Бурлакової)

**Literary Diary as an Attempt at Autotherapy of War Trauma
(on the Example of Valeria Burlakova's Novel *Zhyttia P.S.*)**

Abstract

The article is a scientific attempt to understand and present to the contemporary recipient the artistic dimension of war and its reflection in the cultural consciousness of the society of the twenty-first century. The author appeals to the literary diary titled *Zhyttia P.S. (The Life P.S.)*, written by a soldier participating in the Russian-Ukrainian war in Donbas. Certain features of the work provide evidence that it is a hybrid war. For Ukrainians, it is a war for real memory. Most attention in the researching of the literary reception of this traumatic event is paid to three fundamental signs. The first one is the gender peculiarity – the story is told by a woman who fought at the front and lost there her beloved person, who was killed by the enemy. The second peculiarity is the feature of writing therapy, when writing the diary opened the possibility of release from the experienced trauma. And the third one is the genre of diary, which is a memoir and at the same time an artistic reflection of the image of war.

Keywords: war, trauma, art therapy, diary, hybrid war, memory.

Російсько-українська війна на Донбасі з кожним роком свого тривання все рішучіше набуває статусу історичного прецеденту. Суть його полягає як у політичному, так і в соціокультурному значенні. Будучи перманентно обговорюваною в різних дискусивних площинах і на різних дискусійних майданчиках, ця

подія досі не набула офіційного статусу війни. Відповідно, це створює ризики щодо можливості притягнення до юридичної відповідальності за злочини цієї війни у майбутньому. Офіційне невизнання, підміна очевидних понять, інформаційні та політичні маніпуляції все більше увиразнюють гібридний її статус. Термін «гібридна війна» виник в американському мілітарному дискурсі наприкінці ХХ століття. Теоретики, аналізуючи особливості ведення воєн у Чечні, колишній Югославії, Іраку, а також, відсилаючи до масштабних терористичних акцій, особливо після 11 вересня 2001 року, все частіше акцентували увагу на видозміні поняття «війна». Важливо, що практично у всіх теоретичних обґрунтуваннях цього явища саме Росія є неодмінним фігурантом. На думку Г. Яворської та О. Їжак, саме «російська агресія спонукала до розширення змісту концепту, стимулювала процес осмислення гібридної війни як окремого феномена»¹. Найбільш травматичним у цьому випадку є нівелювання жертв: як військових, так і цивільного населення. І якщо вшанування загиблих ще деякою мірою спостерігаємо, особливо у контексті відзначення свят державного значення, в екранізації знакових етапів цієї війни (документальні та художні фільми), то найбільш невизначеною залишається проблема психологічної реабілітації травмованих війною. І тут йдеться передовсім про ветеранів, які повертаючись із фронту у мирне суспільство, яке свідомо відмежовується від цієї війни чи то з метою психологічного самозахисту, чи з причини амбівалентного ставлення до неї, не знаходять відповідних можливостей адаптації до життя з досвідом смерті. Утім ігнорувати не вдасться ані присутності в своєму оточенні тих, хто «пройшов крізь вогонь», ані самої війни, оскільки із географічної локації Донбасу через інформаційний простір вона поступово поширилася на територію всієї України, зайнявши чільне місце у всіх сферах суспільного життя.

¹ Н. Yavorska, О. Yizhak, *Fenomenhibrydnoi viiny*, [w:] *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia*, red. V.P. Horbulin, NISD, Kyiv 2017, s. 29.

Особливо важливою є трансформація проблеми війни на Донбасі у літературі, яку спостерігаємо останнім часом. Із поля битв та з контексту воєнної мартирології читач переміщається у простір війни поза фронтом, війни, що визначає побут, спосіб мислення, самоідентифікації та сприйняття події як ширшої історичної травми, травми, яка не була пропрацьована в часі пострадянської дійсності. Такими текстами є хоча б *Рейс* (2017) Сергія Лойка, та *За спиною* (2019) Гаськи Шиян. Ці тексти занурюють у контекст війни навіть ту територію і тих українців, які знаходяться далеко поза фронтом. Автори намагаються показати, що війна – це не лише вибухи, постріли, смерть, на фронті, в окопах, а й перманентна невизначеність, звикання, прийняття її як елемент трибу життя поза фронтом. З кожним новим твором література займає позицію філософського інтерпретатора і психоаналітика культурної свідомості сучасного українського суспільства.

У своїх попередніх дослідженнях я неодноразово акцентувала на терапевтичній функції художньої літератури у процесі пропрацювання травматичного досвіду, який у різні способи проявляється у поведінці й самовираженні певної нації. Особливістю сучасної війни на сході України є те, що травма актуальна фіксується і вербалізується по-різному: чи то інформаційно-аналітичними, медійними чи культурно-мистецькими ресурсами. Література у цьому плані має значно ширші можливості, застосовуючи право художньої альтернативи, за яким дійсність, відсторонена від потенційного реципієнта правом вимислу. Читач має можливість вибору: пізнавати цю дійсність через посередність тексту, чи як елемент власного досвіду. Так само і у випадку з авторами художніх текстів про війну. Для одних – це історія почута, побачена, вивчена (Б. Жолдак, С. Жадан, Є. Положій), для інших – пережита і відчута (Б. Гуменюк, С. Лойко, В. Бурлакова). У другому випадку література стає справді інструментом проговорення травми, саморефлексією досвідченого болю. Прикладами таких текстів є *Аеропорт* (2015) С. Лойка, *Точка нуль* (2017) Артема Чеха, а особливо *Вірші з війни* (2014, 2015) Бориса Гуменюка. Це художні твори письменників-учасників бойових

дій на Донбасі, які пропонують не використаний у повній потужності метод арт-терапії. Разом з тим така література стає важливим джерелом інформації, бо, попри мистецький характер відображувальної, а не реальної дійсності, вона стає потужною альтернативою політично заангажованим інформаційним ресурсам. У контексті цієї війни стираються чіткі межі стилів та жанрів літератури, ознак, які визначали її приналежність до масової чи елітарної. Така література доступною сучаснику мовою увиразнює проблеми актуальні разом із пам'яттю минулого. Саме пам'ять минулого відіграє знакову роль у війні на Донбасі, яка розвінчує численні міфи і руйнує радянські стереотипи щодо численних історичних маніпуляцій, серед яких фундаментальною є так звана спорідненість слов'янських народів.

Книга Валерії Бурлакової *Життя P.S.* (2016), на якій зосереджу своє дослідження, – це один із текстів про війну на Донбасі і, разом із тим, той текст, який, перефразовуючи Рене Декарта, підтверджує «свідчу, отже існую». На відміну від інших літературних творів із цієї теми, авторка *Життя P.S.* пропонує нам до читання щоденник війни молодій дівчині Лери, яка повернулася із фронту і намагається переосмислити травму втрати побратима, а разом із цим – коханого хлопця – Толіка (Морячка). Насамперед зауважмо, що героїня руйнує традиційні стереотипи щодо жінки як берегині домашнього вогнища, жінки – представниці слабкої статі тощо. Вона – воїн, яка на рівні із чоловіками захищає свою землю. Без надмірного пафосу і з реальним усвідомленням усіх загроз і викликів цієї війни. І це лейтмотивна ознака цієї війни. Традиційні уявлення про жінку-українку повністю деконструюються. Із тужливої, замріяної, тендітної вона стає амазонкою. Що важливо, суспільство приймає такий образ жінки без жодних застережень. В. Бурлакова не акцентує на територіальних, ментальних чи етнічних особливостях війни, хоч і зазначає її національний характер (війна за «фортецю українського духу»²).

² V. Burlakova, *Zhyttia P.S.*, Tempora, Kyiv 2016, s. 8.

Авторка також руйнує канонічні ознаки літературного жанру і стилю. Цей воєнний щоденник – її власний досвід війни, і, водночас, історія *іншого*. Заразом особливість цього щоденника ще й у тому, що писаний він *post factum*. Героїня твору проживає власне щастя і фронтовий досвід як минуле. Текст – це здебільшого ретроспекція. Психологічно Лера намагається повернутися у час, коли Морячок ще не загинув, прожити його ще раз. Травма втрати провокує спогади із минулого як протест супроти визнання невідворотності смерті.

У передмові до тексту авторка зазначає: «...зараз мова не про них. Не про нас. Мова – про Анатолія Гаркавенка, Морячка, 25-річного снайпера та сапера...»³. *Життя P.S.* – твір на межі літератури *fiction* та *non-fiction*. В. Бурлакова апелює до внутрішнього переживання війни, яка змінює світ людини, нівелює цінності мирного часу і, що найгірше, супроводжується найбільш травматичним досвідом втрати близьких. Цілком природно в цьому випадку сприймається «репортажний» характер твору. Він виражає безпосередність оповіді, її наближеність до емоційних переживань самої авторки, яка і є прототипом своєї героїні.

Особливості цього твору загалом полягають щонайменше у трьох площинах: гендерному, психологічному та жанровому. По-перше, як уже зазначено вище, війну репрезентує жінка-воїн, ламаючи таким чином гендерні стереотипи особливо щодо війни як «чоловічої справи». Водночас, тут не спостерігаємо абсолютного ігнорування фемінної специфіки загострено емоційного проживання травми та її наслідків у житті жінки під час та після війни. По-друге, маємо справу зі спробою *само-реабілітації* через писання після пережитої втрати коханого. По-третє, що безпосередньо пов'язане із попереднім, – жанр щоденника сповнює функцію своєрідної авторепрезентації себе та свого досвіду у світі, якому здебільшого чужий досвід війни. Що важливо, саме через автопрезентацію і відбувається спроба звільнення від травматичного досвіду.

³ Ibidem, s. 5.

Почергово спробуємо детальніше розкрити домінуючі ідейні площини аналізованого тексту. Отже, гендерний акцент. Опублікований ще у 1980-х роках репортаж Світлани Алексієвич *У війни не жіноче обличчя* (1985) чи не вперше засвідчив глибину трагедії жінки, яка пережила війну на фронті. Ця книга порушила важливу гендерну проблему, за якою – неоднозначне сприйняття суспільством жінки-фронтівички. Попри наполегливі спроби радянської ідеології маскулінізувати жінку, суспільство не переставало сприймати її у світлі сексистських стереотипів (жінка на війні – об'єкт сексуального потягу, морального упадку). На подібній проблемі С. Алексієвич акцентує і в *Цинкових хлопчиках* (1989), де участь жінок у афганській війні часто призводила до морального осуду їх цивільним оточенням. За Данутою Домбровською, війна «оречевлює» жінку. Вона стає для воїна нагородою чи трофеєм⁴, а тому важко сприймати її на рівні з чоловіком навіть у військовій формі і зі зброєю в руках.

Попри сучасну емансипацію, зміну світогляду суспільства, що відбулась під впливом глобалізації, коли участь жінок у воєнних операціях (в країнах НАТО), їх служба в армії (наприклад, в Ізраїлі) має законні підстави і врегульована відповідним мілітарним правом, жіноча служба у війську досі не є рівнозначною участі в ньому чоловіка. В. Бурлакова, однак, коментує такий характер сприйняття жінки на війні критично. Вона послуговується іронічною реакцією своєї героїні Лери на подібні випадки. Дівчина, формально хоч є санінструктором, та не має жодного стосунку до медицини, як і десятки інших кухарів-розвідників, телеграфістів-гранатометників, діловодів-стрільців. Вона насамперед боець, свідомий того, що війні байдуже, хто ти: чоловік чи жінка. А тому ні Лера, ні її оточення (переважно чоловіче) жодного разу не акцентують уваги на *іншості статі*. Хоча середовище героїні часом проявляє стереотипне сприйняття, коли жінку на

---

⁴ D. Dąbrowska, *Nie sami swoi. Kobiety doświadczenia końca wojny*, [w:] *Wojna i postpamięć*, red. Z. Majchrowski, W. Owczarski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2011, s. 173.

передовій сприймають як таку, що здатна до «сентиментальності і неухважності»⁵. У характері Лери авторка поєднує і стійкі риси воїна-борця, який приймає смерть та звикає до крові й болю, і жіночу здатність емоційної слабкості, коли йдеться про смерть близької людини.

У центрі проблематики твору власне травма – як визначник сутності війни, за якою – смерть, якщо не фізична, то психологічна, тобто, більше немає повернення у життя до війни. В цьому найбільше проявлена *психологічна* площина твору. Лера втратила коханого, який загинув під час одного зі саперних виходів. Це стає переломним моментом, який спонукає дівчину як до переосмислення сутності війни, так і власного місця у ній. Дж. Гартман у теорії літературної інтерпретації травми звертає увагу на два її антагоністичні полюси: *травматичну подію*, що на першому своєму етапі радше *зареєстрована*, а не пережита. Вона ще не доходить до свідомості, впадаючи безпосередньо у психіку⁶ («– Лер... Як Морячок? – Двохсотий. – Здається голос у мене абсолютно рівний. І ні, сонечко, я й не думаю плакати»⁷). Другий полюс, за Гартманом, – це «спогад про травматичну» подію. Він не має фізичного виходу, у зв'язку із відсутністю властивої мови для надання змісту травми. Граничний досвід смерті стає у цьому випадку біфуркаційною точкою зміни свідомості, коли, апелюючи до теорії ЛаКапра, втрата породжує відчуття відсутності⁸, що, своєю чергою, стає передумовою набуття травми.

Психологічний відлік війни починається для героїні із втраченою хлопця. Власне тоді і смерть набуває для неї конкретного значення, бо досі в риториці бойових дій на Донбасі вона вимірялася цифрами (*трьохсоті* – поранені, *двохсоті* – вбиті). Разом

⁵ V. Burlakova, op. cit., s. 88.

⁶ G.H. Hartman, *Wiedza traumatyczna i badania literackie*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, Universitas, Kraków 2015, s. 378.

⁷ V. Burlakova, op. cit., s. 36.

⁸ D. LaCapra, *Trauma, nieobecność, utrata*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, s. 59–107.

з тим Лера визнає свідомий вибір такої долі: «На що б ми там не сподівалися – ми самі пішли на війну, самі вибрали собі передову, а отже самі ставили підписи під двома простими словами: “Так, смерть”»⁹. Травма втрати за таких обставин першочергово має індивідуальний вимір. Війна цьому, хоч і непередбачувана причина, але заздалегідь прийнята і підтверджена досвідом не одного покоління: «з війни насправді не повертається майже ніхто. Навіть якщо залишається живим»¹⁰.

Самовимова (авторепрезентація) героїні через щоденник стає спробою реконструювати побут війни, порадити собі із травматичним відчуттям не-присутності коханого. А. Бялецька означає такий жанр як *Her-stories*¹¹. З одного боку, авторепрезентація чинить ефект терапії, якого Лера не знаходить ані в спілкуванні з побратимами (що більше, всі вони стають подразниками травми, нагадуючи про загиблого Толіка), ні в безперспективних намаганнях знайти професійну психологічну поміч. Останній мотив розкриває ще одну досить актуальну проблему: відсутність психотерапії посттравматичного синдрому. Тому писання щоденника дає змогу Лері вимовити власну кривду і усупільнити її через свій досвід, бо, як зазначає Д. Лауб, лише проговорена і вислухана співчутливим слухачем травма може мислитись як така, що відбулася¹². А отже, накладаючи таку формулу на приклад історії Лери, можемо припустити, що героїні йшлося як про проговорення болючого досвіду, так і про пошуки методів уживання із травмою смерті близької людини. Сповідь із проекцією на публічність передбачає також ризик суспільного несприйняття, коли, за Лі Гілмор, «репрезентативність

⁹ V. Burlakova, op. cit., s. 101.

¹⁰ Ibidem, s. 104.

¹¹ A. Białecka, *Ekspresja literacka jako strategia przetrwania po traumie. Doświadczenie Aushwitz w literaturze kobiecej*, [w:] *Kobiety wojny. Między zbrodnią a krzykiem o godność*, red. A. Bartuś, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau / Fundacja na Rzecz MDSM, Oświęcim 2014, s. 249.

¹² Sh. Felman, D. Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Routledge, New York–London 1992, s. 64.

формує простір нестабільності, що може призвести до того, що оприлюднена у публічному дискурсі приватність стає чимось безборонним і амбівалентним»¹³. Однак, дослідниця не відкидає варіанту, що перетворення згубного змісту травми в мову через оповідання приватної історії відкриває перспективу її відчуження від індивіда, що, у випадку терапії, є першочерговим завданням.

Символічною у цьому контексті є мимовільна постать Семена Глузмана – відомого психолога-дисидента, який свого часу відбув термін у радянському концтаборі за психологічну експертизу справи генерала Григоренка¹⁴ («...сьогодні приходив Семен Глузман. Порадив не слухати нікого. Не вивертати себе навиворіт ані перед ним, ані перед мамою, ані перед будь-ким іншим. І – писати, якщо пишеться»¹⁵). Йдеться про наявність сфери взаєморозуміння, коли на професійний досвід накладається досвід травми. Це дає можливість найоптимальнішого розуміння іншого. Для Лери чи не вперше відкривається перспектива потенційної довіри. Писання щоденника-твору як безконтактна *сповідь* дає змогу уникнути самоізоляції у суспільстві, яке стало чужим. Травма війни, як і травма втрати близької людини, стає тим більшою, чим глибше героїня усвідомлює існування чималії дистанції поміж соціумом, що імітує розуміння війни, насправді всіляко відмежовуючись від неї, і власне тими, хто безпосередньо її досвідчив. *Свідома пам'ять* героїні через рефлексії над приватним досвідом протиставляється *небажаній* пам'яті суспільства,

¹³ L. Gilmore, *Przypadki graniczne: trauma, autoreprezentacja i prawne formy tożsamości*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, s. 362.

¹⁴ Генерал-майор Петро Григоренко (1907–1987) за критику сталінізму та політику Микити Хрущова в 60 рр ХХ ст. був позбавлений звання та нагород і відправлений на примусове психіатричне лікування (одна з найжорсткіших репресивних практик Радянського Союзу). Незалежна психіатрична експертиза, проведена молодим на той час спеціалістом Семеном Глузманом сприяла його звільненню, однак стала причиною арешту і ув'язнення самого С. Глузмана. Петро Григоренко ж згодом став однією із ключових постатей дисидентського руху в СРСР.

¹⁵ V. Burlakova, *op. cit.*, s. 76.

що навмисно відмежовується від цієї війни. Чим більше Лера пробує вжитися в реаліях поза зоною бойових дій, тим більше розуміє, що це не можливо, бо по цей бік фронту, що розділив одну країну

люди, які ходять у кафе, поки ми розморожуємо хліб на буржуйці. Люди, які ходять у патріотичних футболках, поки ми йдемо на пост під кулями, по коліно в багнюці – брудні, мокрі, втомлені і давно не пафосні. Люди, відгороджені від війни стіною¹⁶.

В. Бурлакова викриває притаманну психології соціуму стратегію самозахисту, коли відбувається свідоме витіснення актуальної пам'яті, з метою збереження себе перед досвідом травми. Однак така поведінка цивілів не лише відкидає на маргінеси ветеранів війни на Донбасі, як це було свого часу із ветеранами Афганістану, а й наражає наступні покоління на чергове переживання браку пам'яті і поглиблення історичної травми. М. Ферретті, аналізуючи поведінку пострадянського соціуму, який зіткнувся із масивом злочинів тоталітарного режиму і відсутністю правдивої пам'яті про них, зауважує безальтернативну причетність населення, яке займає пасивну позицію, до таких злочинів саме через ігнорування *невигідної* чи *страшної* події¹⁷. Перефразовуючи французьку дослідницю, перспектива усвідомлення такої причетності може призвести до вкрай важкого переживання травми, яка згодом може бути відкритою. У саморефлексіях героїня *Життя Р.С.* порушує також проблему псевдопатріотизму, за яким співчуття і співпричетність до болю можливе лише у випадку, коли він не загрожує тобі самому. Тому для неї шоком стає відвідання школи, де вчився її коханий Толік і де вона, із прикрістю для себе, пізнає дисонанс, коли

¹⁶ Ibidem, s. 79.

¹⁷ М. Ferretti, *Rassstroystvo pamyati: Rossiya i stalinizm*, [w:] *Monitoring obschestvennogo mneniya: ekonomicheskie i sotsialnyie peremenyi*, АО «VTSYOM», Moskva 2002, nr 5, s. 17.

прірва між тим, чого ми вчимо дітей, і тим, чого очікуємо від них. Дивіться, діти, це герої. Але ми будемо молитися, щоб ви ними не стали. Бо герої все ж таки вмирають¹⁸.

Форма *щоденника* – третя особливість тексту – найповніше справджує прагнення автора передати власний досвід війни, пропрацювання його як пережитої травми. Як зазначено вище, авторка укладає щоденник не за принципом хронологічного запису подій, а як запис відчуттів *post factum*, пробує творити на їх основі своєрідну «хронологію навиворіт», коли через ретроспективну оповідь пізнаємо життя героїв ще до смерті Толока. Такий метод надає щоденнику мемуарного характеру. Спогади Лери реконструюють її життя до травми, стають психологічним ґрунтом, що однаково дає підстави як пережити актуальну втрату, так і водночас ще більше її уявити через усвідомлення невиправної відсутності коханого. Героїня твору разом із актуальною травмою проговорює травму війни загалом, яка вразила ціле покоління сучасників. Герої її спогадів і розважань – здебільшого молоді люди років 20–30, для яких ця війна – це справа гідності, заснована на «пам'яті крові»¹⁹. Авторка апелює до традиції національно-визвольної боротьби, за якою також найчастіше стояли покоління молодих: герої Крут, холодноярці, бійці УПА. Вона усвідомлює парадоксальність ситуації, за якою у XXI столітті «у кількох кілометрах від лінії фронту, двоє втомлених дітей, які повертаються на передову [...] говорять про життя і кохання з сивим дідом, якого бачать уперше й востаннє»²⁰. В. Бурлакова таким чином зазначає, що це не війна досвіду, а війна емоційного пориву, що у випадку відстоювання національних інтересів і національної пам'яті часом важливіша за будь-який воєнний досвід, як би пафосно це не звучало.

Щоденник виправдовує себе ще й тим, що, як жанр, він не вимагає нормативної художньої мови, властивої літературному

¹⁸ V. Burlakova, op. cit., s. 107.

¹⁹ Ibidem, s. 8.

²⁰ Ibidem, s. 96.

твору. Явище цієї війни не вкладається ані в традиційні схеми суспільних дискурсів, ні в існуючі форми культурної інтерпретації. А тому, за Л. Гілмор, перед авторами, що беруться писати про досвід такого роду травми, постає питання: «чи для цього досвіду вдасться віднайти таку мову, яка збереже його форму і не зредукує його значення?»²¹. Щоденник не ставить за мету художнє переосмислення травми, він має право експерименту, документальної рефлексії і, все-таки, не позбавлений можливості рефлексії літературної. Саме як художній текст, він може бути розцінений як літературна фікція, а це вбезпечує автора від можливого суспільного несприйняття чи гіпотетичної критики.

Життя P.S. В. Бурлакової стає ще одним свідченням війни, що формує сучасну пам'ять українського суспільства. Твір цілком вписується у річище актуальних спроб культурної репрезентації травматичної дійсності, що разом з тим проливає світло і на проблеми посттоталітарної пам'яті, яка, як виявилось, досі має чималий вплив на державотворчі процеси незалежного суспільства.

References

- Białecka A., *Ekspresja literacka jako strategia przetrwania po traumie. Doświadczenie Aushwitz w literaturze kobiecej*, [w:] *Kobiety wojny. Między zbrodnią a krzykiem o godność*, red. A. Bartuś, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau / Fundacja na Rzecz MDSM, Oświęcim 2014, s. 249–256.
- Burlakova V., *Zhyttia P.S.*, Tempora, Kyiv 2016.
- Dąbrowska D., *Nie sami swoi. Kobiecte doświadczenia końca wojny*, [w:] *Wojna i postpamięć*, red. Z. Majchrowski, W. Owczarski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2011, s. 173–185.
- Felman Sh., D. Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Routledge, New York–London 1992.
- Ferretti M., *Rasstroystvo pamyati: Rossiya i stalinizm*, [w:] *Monitoring obschestvennogo mneniya: ekonomicheskie i sotsialnyie peremenyi*, AO «VTSYOM», Moskva 2002, nr 5, s. 16–26.

---

²¹ L. Gilmore, op. cit., s. 366.

- Gilmore L., *Przypadki graniczne: trauma, autoreprezentacja i prawne formy tożsamości*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, Universitas, Kraków 2015, s. 359–375.
- Hartman G.H., *Wiedza traumatyczna i badania literackie*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, Universitas, Kraków 2015, s. 377–415.
- LaCapra D., *Trauma, nieobecność, utrata*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysak, Universitas, Kraków 2015, s. 59–107.
- Yavorska H., O. Yizhak, *Fenomen hibrydnoii viiny*, [w:] *Svitova hibrydna viina: ukraiński front: monografia*, red. V.P. Horbulin, NISD, Kyiv 2017, s. 15–54.